

МАТЕРІАЛЬНО-ФІНАНСОВЕ ТА ЕТНОНАЦІОНАЛЬНЕ РОЗШАРУВАННЯ НАСЕЛЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НА ЗЛАМІ ХVІІІ–ХІХ ст.

У статті розкривається матеріально-фінансове та етнонаціональне розшарування в середовищі станів Правобережної України наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ століття, зумовлене її приєднанням до Російської імперії та інкорпораційною політикою самодержавства.

Ключові слова: Правобережна Україна, населення, розшарування, матеріально-фінансове, етнонаціональне.

Усі події та явища починаються в минулому і переходять у майбутнє. В останні роки все більших масштабів набуває проблема соціальної справедливості в Україні, яка перейшла з минулого. У цьому зв'язку, актуальним є питання історичних витоків матеріального і фінансового розшарування українського населення та співвідношення між багатими і бідними через призму національної приналежності, зокрема в період після зосередження більшості земель України в складі Російської імперії. Це повною мірою стосується як Наддніпрянської України загалом, так і Правобережжя зокрема.

Питання матеріально-фінансової та етнонаціональної диференціації в середовищі станів Правобережної України наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. знайшло певне висвітлення у вітчизняній і зарубіжній історіографії, в тому числі працях В. Антоновича, А. Барановича, М. Бармака, С. Борисевича, О. Бундак, Д. Бовуа, Б. Гудя, І. Гуржія, М. Дружиніна, П. Жуковича, Ж. Журавського, П. Зайончковського, В. Кабузана, І. Ковальченка, П. Клименка, М. Корніловича, М. Кояловича, І. Кривошеї, Т. Лазанської, І. Марахова, В. Маркіної, Т. Мацумури, Б. Миронова, Л. Мілова, Б. Ольшанського, В. Орлика, В. Павлюка, Ю. Присяжнюка, І. Рудченка, Г. Сергієчка, В. Семевського, І. Слабєєва, М. Слабченка, Т. Соловйової, Є. Сташевського і інших дослідників. Однак, комплексного висвітлення в літературі проблема досі не отримала.

Метою нашої розвідки є виявлення причин і особливостей матеріально-фінансового та етнонаціонального розшарування мешканців Правобережної України у перших десятиліттях після приєднання до Російської імперії.

Передусім, підкреслимо, що розвиток Правобережжя на рубежі ХVІІІ – ХІХ ст. зумовлювався: анексією Росією, політикою самодержавства на його інкорпорацію в тіло імперії; утвердженням і консервуванням феодално-кріпосницьких відносин; посиленням залежності від російського, польського та єврейського впливу і монопольної державно-поміщицької власності на землю в руках не українців. У часі це співпало з тим, що ареною взаємодії класів виступало матеріальне виробництво, а загальний напрям і тен-

денції розвитку регіону, в тому числі матеріально-фінансового розшарування населення, значною мірою детермінувались присутністю величезної кількості російських військ і подвійною польсько-російською залежністю. За цих умов у середовищі кожної з соціально-станових груп регіону характерною була тенденція до закріпачення, посилення експлуатації і погіршення життя корінних селян, які були наслідком переходу магнатських маєтків до ринкового землеробства, зрештою, розкладу селянства, в основі якого лежала майнова нерівність [33, с.135].

Політика царизму в Правобережній Україні відзначалась непослідовністю і суперечливістю. Характерними її ознаками були застосування силових засобів примусу, свавілля, жорстокість і гноблення народних мас. З її приєднанням до Росії царизм в один момент скинув маску приховано лицемірного співчуття та вболювання про єдинокровних і єдиновірних братів й став глухим до потреб та інтересів корінних мешканців. Російські власті та власники поводили себе як тимчасовці, паразитуючи на українському дереві. Вивчаючи розшарування кріпосних селян Росії, І.Д. Ковальченко відзначив зростання доходності їх господарств у першій половині XIX ст. [36, с.384]. Б.М. Миронов, аналізуючи економічну ефективність праці кріпосних селян, зробив висновок про те, що в цей час повсюдно спостерігався прогрес у якості обробітку полів і динаміці врожайності, до того ж найбільш помітної – в панцирних помістях, що господарство, яке базувалося на кріпосній праці в Росії, у чисто економічному розумінні мало резерви для свого розвитку.

Однак, єдине чого царизм домігся в Правобережній Україні на межі XVIII–XIX ст., полягало в справді прогресуючій тенденції до поглиблення соціальної диференціації, до ще більшого закріпачення та погіршення життя основних мас її населення – українських селян і міщан. Якщо за Речі Посполитої селяни у фізичному відношенні хоч якось виживали, то після включення до Росії більшість із них була приречена на жалюгідне животіння.

По-перше, на місцеве населення царизм поклав продовольче, провіантне і матеріальне забезпечення розквартированих сотисятиних військ «визволителів» і насадженого в регіоні численного імперського управлінського апарату [6, арк.77-78; 7, арк.1-2, 6, 9, 15; 8, арк.1-4, 7-8; 9, арк.1-6; 10, арк.1-24; 11, арк.1-2.]. По-друге, уже з літа 1794 р. селян і міщан Правобережжя включили до податного стану, поділивши їх на три податних столи [1, арк.1-40], та змусили сплачувати подушний податок, розміри якого за перші десятиліття були збільшені в кілька разів. По-третє, починаючи з 1794 р., з Правобережжя спрямовували в державну казну рекрутські збори.

Так, обсяг запровадженого відразу ж після 1793 р. хлібного збору складав 1,5 четвертини або 216 кілограмів із ревізької душі [12, арк.40]. Це означало, що кожна селянська родина, в складі якої налічувалося у середньому 3 душі чоловічої статі, змушена була продати державі за мізерну ціну (а по суті віддати за безцінь) майже 650 кілограмів хліба, що відразу ж поставило їх на грань

виживання. У випадку неврожаїв, як це, наприклад, мало місце в 1794 р. в багатьох уїздах Волині, зерновий збір згідно з імператорським указом від 23 червня замінили грошовим по 30 копійок з кожної ревізької душі [24, 17316]. На наше переконання, обкладення населення Правобережної України подушним хлібом відображало реакційні тенденції фіскальної політики царизму і вкрай негативно вплинуло як фінансово-матеріальне становище хліборобів, так і на перспективи сільськогосподарського виробництва. У грудні 1796 р. Павло I своїм указом замінив хлібний збір грошима. Внаслідок цього кожна ревізька душа стала сплачувати державі грошову суму в розмірі 1,4 руб. Це різко підвищило ступінь державного обкладення селян [45, с.35].

Майже одночасно російський уряд запровадив подушний податок замість грошового податку «від двору» (від господарської одиниці – А.Ф.), який сплачували селяни і міщани Правобережжя за польськими законами. До 1793 р. розмір щорічного «подимного» податку (від кожного диму нижчих станів) на користь держави коливався: для господарств королівських міст – від 12 до 6 злотих (від 2 до 1 рубля); для димів приватновласницьких міст – від 8 до 4 злотих (від 1,33 до 0,67 руб.); і селянського двору – від 7 до 5 злотих (від 1,17 руб. до 0,83 руб.) [46, с.25].

На перших порах розмір подушного податку від кожної ревізької душі селян склав 0,70 руб. Якщо до 1793 р. сім'я з 8-ми душ, у тому числі 3-4 осіб чоловічої статі, державі за рік сплачувала щонайбільше 1,17 руб., то після 1794 р. їй доводилось сплачувати державі по 2,80 – 3,50 руб., тобто в 2-3 рази більше. У грудні 1796 р. розмір подушної податі був підвищений до 1,26 руб., а з початку 1798 р. кожна ревізька душа змушена була сплачувати державі вже по 1,66 руб. Водночас, для тих, хто перейшов у межі Правобережжя з сусідніх держав, подушне складало з відсотками понад 32 рублі [13, арк.39].

До лютого 1810 р. царизм підвищив подушний оклад до 2 рублів, а ще через рік – до 3 рублів чи в 1,5 рази. Загалом, за період із 1794 по 1818 р. подушний податок від державних селян виріс більш як у три рази: з 1,02 до 3,30 руб. [34, с.26]. Селянське господарство, що налічувало в середньому 3 душі чоловічої статі, в 1794 р. платило державі подушне розміром 3,06 руб., а на початку XIX ст. для селянського диму, частка чоловічої статі в якому скоротилася до 2,2 особи, воно складало уже 7,59 руб. Державні селяни з 1797 р. платили казні оброк по 4,08 руб. із кожної ревізької душі, з 1810 – по 6,0, а з 1812 – по 8,0 руб. [30, с.108-109].

Як поміщицьких, так і державних селян дошкуляло те, що їм доводилось не тільки сплачувати подушне і виконувати численні постійні та тимчасові повинності на користь держави (передусім, рекрутську) і поміщиків (панщина та оброк, обсяг яких у півтора рази переважав податі казенних селян) [50, с.35], а й сплачувати податі і недоїмки за померлих, утікачів тощо [18, арк.50]. Про те, звідки селянству та міщанам було брати такі суми, ні центральні, ні місцеві органи влади зовсім не цікавилися. Вочевидь,

економічні фактори вкупі з політичними чинниками вели до того, що селяни поступово перетворювалися в збіднілу масу, яка становила більшість мешканців, і опускалася по стратифікаційній драбині все нижче і нижче. Описуючи величезні багатства, розкоші та бездумні витрати у 1806 році П'єра Безухова, більшість селян якого знаходилась у Київській губернії, А.М. Толстой без особливого занепокоєння підкреслював, що дев'ять десятих його кріпаків були в стані величезного спустошення (у А. Толстого – величайшого розорення) [53, с.80].

Лише протягом 1795–1805 рр. кількість халупників серед селянських дворів Ямпільського маєтку Подільської губернії зросла більш як у півтора рази [39, с.88]. За цей час частка селян узнобо Ямполя, котрі користувалися землею, скоротилася в 4,3 рази, а кількість безземельних селянських господарств, навпаки, збільшилася майже в 6,4 рази [39, с.92]. Така тенденція пояснювалася ще й тим, що прибутковість поміщицьких маєтків підвищувалася переважно не завдяки зростанню продуктивності виробництва, а за рахунок посилення експлуатації та занепаду селянських господарств. Подільський губернський прокурор визнавав, що своїми діями магнати доводили селян до розорення [14, арк.1082; 15, арк.279–280; 16, арк.37, 48; 17, арк.377, 436, 487–488]. Систематичних утисків і різкого погіршення матеріально-фінансового становища зазнавали селяни і навіть їх власники від постойів зосереджених на території Правобережної України імперських військ [15, арк.334], розташованих для підтримки громадської стабільності.

Селяни повсюдно терпіли свавілля в експлуатації і ставленні до себе, що впливало з суті люстрації 1798 р. Під час її проведення в рідких випадках землю і ліси вимірювали у моргах, а визначення розмірів орної землі і сінокосів обмежували загальними відомостями про ступінь забезпеченості ними як фільварку, так і самих мешканців («поля не міряні, але всякій користується ними в міру свого майна і можливості», «пустуючих земель нема, жителі, що мали мало ґрунту для оранки, з лісів, розроблених на поташ, добували для себе поля, викорчовуючи пеньки») [22, с.472, 474, 490, 528].

Нещадне кріпосне гноблення, зростання панщини, малоземелля, нестача робочої худоби тощо призводили до зубожіння селян і як наслідок цього – до збіднення багатьох поміщицьких господарств [40, с.131]. Розшарування і соціальна диференціація селянства зумовлювалися: по-перше, ступенем забезпеченості землею, будівлями, худобою, інвентарем, отриманими кожним селянським господарством на початку самостійної господарської діяльності селянської сім'ї. Різниця у забезпеченні землею спостерігалася як в окремих селах, так і між помістями й була наслідком нерівномірності розселення людей; по-друге, відмінністю в чисельності та працездатності членів сім'ї, а також різними стихіями. Вказані явища, з одного боку, та інкорпораційна політика самодержавства – з іншого, зумовили не тільки соціально-станову диференціацію, а й ще більший поділ селян за майновою ознакою.

За виробничим принципом і майновим становищем кріпацькі двори Правобережжя ділилися на чотири основні категорії: тяглих (які мали робочу худобу), піших або напівтяглих (тобто тих, які не мали робочої худоби, або у яких її було замало для обробітку свого наділу), городників (котрі мали тільки садибу чи город) і безземельних (бобилів) [37, с.309]. Г.Д. Казьмирчук і Т.М. Соловійова, посилаючись на інвентарні записи, називають у залежності від ступеня забезпечення землею і тяглом такі категорії поміщицьких селян, як «почворні», «потрійні», «парові», «поєдинкові», «піші», «загородники», «халупники», «коморники» [34, с.106].

Державні піші селяни мали в своєму розпорядженні лише земельні наділи. Лібертовані селяни представляли собою тимчасово звільнену від виконання повинностей частину сільського населення, в зв'язку з виконанням певних адміністративних посад або ремісничих робіт у панських маєтках. Тягли, піші і городні селянські двори були, скоріше, категоріями юридичними, ніж економічними, оскільки головним критерієм їх розшарування у той період слугувала кількість робочої худоби у селянському дворі [27, с.37-38].

Зазначену строкатість цієї категорії селян Т.І. Лазанська пояснює низкою факторів, зокрема ступенем їх залежності від держави, історією походження, розмірами платежів та іншими причинами, що загалом відображали становий устрій феодално-кріпосницької Росії. Об'єднувала їх приналежність до непривілейованого стану: при збереженні особистої свободи вони виступали платниками податків і виконавцями низки повинностей. Разом з тим, між державними селянами існували характерні відмінності, викликані застосуванням у Правобережжі різноманітних форм експлуатації, що, безперечно, впливало на їх фінансово-матеріальне становище. Наприклад, деякі помістя разом із селянами передавалися у тимчасове користування. Частина помість отримали в оренду державні чиновники. Їх селяни перебували на так званому «господарському становищі», відбуваючи на основі інвентарів чи контрактів панщину на користь власників-орендарів. Незначна кількість державних селян здавалась із публічних торгів у 6-7 річну оренду. І, нарешті, невеличка частина державних помість разом із селянами передавалась у відання адміністрації, яка складалася з поміщиків [27, с.7].

Найголовнішою категорією в регіоні були тягли селяни. На них базувалося поміщицьке господарство і від них значною мірою залежало становище інших категорій селян. Усі тяглові селяни, що мали у своєму розпорядженні сінокісні і присадибні земельні наділи. Паугові селяни мали по шість волів. Проте, більшість селянських господарств Правобережної України складали поєдинкові, що мали одного вола, парові, в господарстві яких налічувалося не менше 2 волів, і «піші» чи напівтягли селяни, у котрих особиста робоча сила переважала над робочим реманентом і худобою. Це змушувало їх обробляти свої землі в супрязі з такими ж селянами як самі або наймати волів і коней у більш заможних господарів. Останні за певний відсоток своєю робочою худобою і реманентом

допомагали пішшим і городникам обробляти земельні наділи та збирати вирощений урожай. Своєрідний стан осілих сільських робітників утворювали городники, що мали тільки присадибну ділянку і на своє прожиття переважно заробляли на людях. Халупники і боби́лі – селяни повністю або частково були звільнені від повинностей, як правило, жи́ли у новоутворених поселеннях і працювали у селян чи в якості дворової челяді – у поміщиків [42, с.44].

Порівняльний аналіз інвентарів с. Людвинівки Вінницького повіту Подільської губернії за 1792–1809 рр. засвідчує, що якщо у 1792 р. в бідних селян перебувало 5% робочої худоби села, то в 1809 р. сільська біднота її не мала зовсім. За цей період частка робочої худоби у середняків скоротилась із 48 до 29%, водночас у заможних селян вона зросла з 47 до 71%. В 1792 р. тут налічувалося 1 парове, 4 поєдинкових, 11 піших і 4 господарства городників, у 1809 р. – 1 парове, 7 поєдинкових, 7 піших, 1 городників і 6 коморників. Загалом, на селі намітилась помітна поляризація між багатою селянською верхівкою та бідняками. Найбільші зміни відбулись у середовищі селян нижчих розрядів. Зокрема, з'явилася категорія селян-коморників, які не мали ні хати, ні садиби. Вони становили 27% селянських сімей. Число дворів, які втратили польові наділи, зросло з чотирьох до семи, або на 75%, а кількість господарств, котрі мали власні наділи, зменшилася з 16 до 15 [27, с.38-40].

Ще більш глибока диференціація в середовищі селян відбулась у с. Юзвині Вінницького повіту Подільської губернії, де упродовж 1798–1810 рр. частка бідноти зросла з 58 до 67%, натомість питома вага середняків зменшилася з 33 до 27%, а доля заможних господарств скоротилася з 9 до 6%. Подібна тенденція спостерігалась і в селі Михайлівці Ямпільського повіту цієї ж губернії, де кількість бідняцьких господарств зросла майже на 39,0%, а число селян середнього достатку зменшилося на 15,4%.

В Ямпільському маєтку за період із 1795 по 1806 р. доля халупників зросла більш як у 1,5 рази. У самому Ямполі частка селянських господарств, які мали в розпорядженні землю, скоротилась за цей час із 89,1 до 53,4%, а безземельних, навпаки, зросла майже в 4,3 рази – з 16 до 102 або з 10,9 до 46,6% [42, с.88, 92]. У містечку Теофіполь Старокостянтинівського повіту Волинської губернії налічувалося 95 селянських (кріпацьких) сімей, які не мали не тільки землі, коней, корів, а й примітивного житла [52, с.41].

Загалом, якщо в 60-х рр. XVIII ст. із 19,5 тисяч селянських господарств Київського та Подільського воєводств 59% мали тягло: 26% – з 1 голови, 31% – 2-3, а 2% – більше трьох [32, с.210], то в перших двох десятиліттях XIX ст. частка бідноти досягла 59,9%, середняків – 21,4% і заможних – 18,7% (у тому числі найзаможніших – 3,8%).

Ймовірно, зростання заможної верхівки селян відбулось за рахунок включення до їх складу частини збіднілої шляхти, котра втратила всякі надії на отримання дворянського статусу. Тим більше, що чимало з них займалося сільськогосподарським виробництвом і за своїм матеріальним становищем особливо не відрізнялося від селян. До останніх, як правило, належали ті, що

займали певні посади у сільській кріпосній адміністрації чи були близькими до панського двору (посланці фільваркові, посланці до двору, присяжні, гуменні, війти, мисливці, дозорці лісу, лакеї тощо) [27, с.38-40].

Це свідчило про те, що соціальна мобільність селян перебувала в прямій залежності від їх участі у виконанні адміністративних і управлінських функцій. З іншого боку, кінець XVIII – початок XIX ст. засвідчив тенденцію до поглиблення майнової та господарської нерівності в селянському середовищі, до змін у їх соціальному статусі і політичних правах. У Правобережжі кількість бідніших селян постійно зростала, а це, в свою чергу, негативно позначилося на становищі кріпаків, які головним чином створювали матеріальні блага. З середовища найбідніших селян виникла категорія вільних «гулящих», «гультьяїв», які жили тільки заробітками та опинилися в стані між виживанням і відчаєм.

Після 1793 року в Правобережжі набуло масового характеру обезземелення поміщицьких селян, переведення їх із вищих у нижчі розряди. Як результат, у регіоні появився численний прошарок напівпролетарської бідноти, який став важливою передумовою для розвитку аграрного капіталізму прусського типу [54, с.69]. Примусова праця на панській землі досягала межі, за якою селянам було важко утримувати власні господарства [29, с.19]. Виявом масового розорення і зубожіння селян стало поширення в Правобережжі такого явища, як бродяжництво або бурлакування (бродяга – «зубожіла, бездомна людина»), тобто зростання чисельності зубожілих людей, які втратили засоби і місця проживання. Зубожілі бродяги, як частина селянського стану, який складався з чотирьох розрядів: а) тих, які впали в зубожіння від збігу нещасних обставин, або які не могли через сирітство, дряхлість, старість, хвороби знайти собі харчування; б) котрі могли б ще себе прохарчувати, але не мали ні випадків, ні способів до роботи і занятя й впали в злидні; в) тимчасових чи випадкових бродяг, котрі появились внаслідок втрати дому, житла; г) тих, які могли б по літах і за станом здоров'я працювати, але через лінь, неробство і погану поведінку стали на шлях милостині як ремесла.

У Правобережній Україні найбільшою була категорія тих бродяг або бурлаків, які за своїми фізичними даними могли б себе повністю утримувати, але втратили способи до роботи та занятя і впали в крайні злидні. Лише на Київщині в 1816 році кожний десятий мешканець, а це 25 тис. душ чоловічого населення, перебував «у втечах і невідомій відсутності» [30, с.405]. В зв'язку з цим, у Подільській губернії були вкрай переповнені в'язниці [18, арк.65-66.]. В зазначеній статистиці важко сумніватись, оскільки вона підтверджена підписом губернського прокурора. З такими показниками декласація в середовищі шляхти не йде ні в які порівняння.

В 1808 – 1820 рр. кількість пійманих бродяг у Волинській губернії коливалася від майже 600 [19, арк.184-185] до більш як 2400 осіб [21, арк.122-123]. Найбільше їх було у Бердичівському, Володимирському, Дубненському, Ізяславському, Луцькому та

Новоград-Волинському уїздах [19, арк.184, 228; 20, арк.39, 40; 21, арк.100-101, 122-123]. Тенденція до зростання чисельності бродяг турбувала владу тому, що вони не платили податки і нерідко поповнювали ряди злочинців.

Така політика царизму зовсім не обходила багаті верстви Правобережної України. За прикладом короля, який практично без опору змирився з поділами Речі Посполитої, більшість польських магнатів і шляхти також не робила з цього великої драми, адже втративши публічне благо, вони зуміли зберегти блага приватні. В одній із останніх монографій Д. Бовуа наголошує, що росіяни зустрілись у Правобережжі з доволі окресленим внутрішнім розламом шляхетського стану, який «... ще задовго до поділів і російського виламування рук після поділів» провела сама польська шляхта між землевласниками та безземельними [28, с.51]. На думку історика, ця тенденція збереглася у ХІХ ст., набуваючи час від часу форми жорстких конфліктів. Чиншова шляхта скарги жаль, що в неї відбирали нажиті потом і кров'ю впродовж всього життя маєтки, інших зганяли з прадавніх земель і садиб, які з найдавніших часів предки передавали їм у спадок, у декого видерли заслужений кров'ю та мужністю предків шляхетський герб, а частини переміняли на нестерпну зневагу, вільний статус – на статус службовий [28, с.57, 58].

У той час, коли корінні мешканці потерпали від малоземелля [41, с.73], царизм роздавав російським вельможам їх самих і земельні угіддя, стимулював різноманітними пільгами до поселення в Правобережжі іноземців, сприяв збільшенню земельних масивів польських поміщиків і римо-католицького духовенства. В цьому царизм мав надійного союзника серед поміщиків, які мали не менше зацікавлення в тому, щоб зберегти своє панівне положення у сфері економіки, оскільки, були власниками абсолютної більшості земель і людських ресурсів й від цього отримували основні свої доходи. У зв'язку з цим поляки намагались зберегти за собою станова залежність українців. Це, в свою чергу, спричинило істотну матеріально-фінансову диференціацію в дворянському середовищі.

Розшаруванню населення регіону передувало не стільки розшарування дрібнотоварне, основою якого є товаризація селянського господарства, скільки товаризація великого поміщицького землеволодіння та розширення свободи дворян розпорядження помістями. У Правобережній Україні, де латифундія була домінуючою, заручившись підтримкою Російської держави та зберігши власність на нерухомість і кріпосних [41, с.77], поміщики не тільки розширювали обсяги земельних масивів, а й збільшували чисельність робочої худоби і сільськогосподарських знарядь. Зосереджуючи в своїх руках робочу худобу і залізні плуги, а також залучаючи селян найнижчих розрядів, вони нарощували можливості своїх латифундій. Якщо раніше при обробітку панської землі селянською худобою та інвентарем простий господарський розрахунок заставляв поміщика турбуватися про підтримку селянського господарства на певному рівні добробуту, то із запрова-

дженням у його маєтку худоби і сільськогосподарських знарядь, у цьому відпала необхідність. Навпаки, він був зацікавлений, щоб кріпаки більшість часу працювали на його ланах, нарощуючи цим прибутки господаря. Таким чином, поміщики стали все активніше збільшувати обсяги орної землі, абсолютно не виявляючи турботи про зростання чисельності тяглих господарств.

Українське і неукраїнське (переважно польське та російське) дворянство, пов'язане з численними інтересами, в тому числі державно-політичними, службово-становими, економічними, серед них – торговельними, культурно-освітніми) та чимраз більш тривалим, а то й сталим побутом; чиновництво значною частиною російського і польського походження; військові, православне духовенство (здебільшого російське та зрусіфіковане), нарешті, інтелігенція – поволи змінювали соціальне, а разом і національне обличчя міст і містечок. Збільшення чисельності та частки росіян, євреїв, представників інших етносів посилювало тенденцію до ще більших етнічних змін у структурі міст. Стратегія етнічного плюралізму, що здійснювалася в краї, все більше узгоджувалася зі стратегією зростання та посилення російськомовного політичного та освітньо-культурного середовища.

За рахунок захоочення росіян, євреїв, інших іноземців до занять ремеслом, промислами, заводським і фабричним виробництвом, а головне торгівлею, та їх притоку в Правобережжя українці витіснялися на узбіччя суспільного життя як у географічному, так і соціально-економічному відношеннях. Наплив російського елемента серед міщанства, особливо купецтва, переважно першої та другої гільдій, витискав український елемент як серед купців, так і міщан з їх традиційних економічних позицій і витісняв українське міщанство за межі міст чи затримував у межах передмість.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. в Правобережжі почала формуватися фабрично-заводська промисловість на капіталах польських і російських поміщиків, євреїв і німців. Приміром, у 1805 р. купецтво Поділля складалося переважно з євреїв, вірмен, греків, росіян і меншою мірою – українців. Серед найманих робітників були німці, поляки, євреї. У містах і особливо в містечках торгівля та ремесло зосереджувалась головним чином у руках євреїв [31, с.1593]. Ось чому свого часу професор П.В. Клименко зробив цілком обґрунтований і справедливий висновок про те, що індустріально-промисловий розвиток Поділля, а отже і всього Правобережжя, був підпорядкований чужонаціональним силам і стороннім осередкам [35, с.1057].

Попри всіляке нівелювання селянського середовища, в соціально-становому розвитку Правобережжя відбувалися деякі перспективні зміни. Чи не найголовнішим було те, що поміщики, в силу позаекономічного примусу, могли заставити підданих вийти на роботу, проте не мали сил заставити селян працювати понад того, що передбачалось відпрацювати за земельний наділ. Тому хотіли того чи ні, вони змушені були платити грішми за додаткову селянську працю. Це, в свою чергу, порушувало нату-

ральну форму розрахунків з поміщиками і свідчило, що магнати і шляхта на межі XVIII–XIX століть не могли вести своє господарство виключно панщиною». Б.М. Миронов, аналізуючи економічну ефективність праці кріпосних селян, зробив висновок про те, що протягом першої половини XIX в. повсюдно спостерігався прогрес у якості обробітку полів і динаміці врожайності, до того ж найбільш помітної – в панщинних помістях., що господарство, яке базувалося на кріпосній праці в Росії, у чисто економічному розумінні мало резерви для свого розвитку.

Завдяки внутрішній організації господарства, яке відзначалося поєднанням натуральних і товарних рис, способами забезпечення основними засобами виробництва, землею та роллю в ньому сімейної праці і праці сторонніх осіб (купівлі й продажу робочої сили), кріпосні селяни виявляли здатність налагоджувати товарне виробництво, істотно поліпшувати врожайність і збільшувати обсяг виробленої продукції на ринок. Певні можливості в цьому плані отримали відпущені на волю із землею селяни, які могли з дозволу казенних містців і за згодою приватних кредиторів приймати на себе борги маєтків, погашати їх, а при стягуванні цих боргів, які вони на себе приймали, учиняти з ними як із поміщицькими. Як наслідок, втягування селянських господарств у процес товаризації виробництва зумовлювало поглиблення майнового розшарування селян, формувало певний тип хлібороба, задавало рівень напруженості його праці та ступінь господарської поведінки.

Майнову нерівність серед селян посилювало проникнення в селянське господарство товарно-грошових відносин [33, с.418]. На межі XVIII–XIX ст., у зв'язку зі зростаючою тенденцією залучення до торговельно-економічних зв'язків як міського, так і сільського населення Правобережної України, збільшувався прошарок тих, хто займався торгівлею. Зокрема, з'явилася категорія торгуючих селян. Вони все більше конкурували з купцями, яким раніше належала монополія у торгівлі [23, 1631; 25, 20338; 26, 22418]. З активізацією торговельно-економічних зв'язків у регіоні зростає роль чумаків. Спільно із міщанами правобережних губерній вони доставляли в Австрію рибу, хліб, хутро, промислові та інші товари, через чорноморсько-азовські порти близько 75,0% хліба, а звідти привозили «ступкову сіль», свіжу, сушену та солону рибу, мануфактурні товари тощо [30, с.278]. Їх заможна частина не обмежувалася посередництвом у торгівлі, а все більш активно втягувалась безпосередньо у торгівлю [3, арк.1-10; 4, арк.1-10; 5, арк.1-10; 2, арк.80, 86, 103, 106].

Ним займалися міщани, однодворці, селяни, інколи дрібні поміщики і навіть представники духовенства. Багаті чумаки також належали до монастирських і поміщицьких селян [51, с.25]. Найбагатші з них становили значну частину селянської верхівки, з якої формувалася сільська буржуазія, що зосередила в своїх руках значний торговельний і промисловий капітал. Але основна маса чумаків залишалась бідною, змушена була скорочувати розміри торгівлі і більше зосереджуватися на візництві.

Починаючи з 1802 р., селянські спадкоємці (родичі) отримали можливість набувати майнові права злочинців після їх за судження [44, с.43-44]. Селяни також здобули дозвіл на вільну торгівлю «із заморськими країнами». Прийняте в 1817 р. доповнення дозволило їм віддавати куплену землю під заставу, що відкривало шлях до отримання банківських кредитів для здійснення торговельних операцій. Тому важко погодитись із висновком П.Г. Ридзюнського про те, що розшарування не торкалося основної селянської маси [49, с.55].

Подекуди у Правобережжі були й солідні земельні посілости українців – Ханенків, Севруків, Піхнів, Гудим-Левковичів, Миклашевських, Терещенків та інших. Як правило, вони виводили свій родовід ще з литовсько-польських часів і бурхливої доби Гетьманщини або були вихідцями з інших соціальних станів [48, с.15]. Скажімо, в цей час у структурі суспільства Правобережної України почала формувалася українська буржуазія. У середовищі дворян, селян, міщан і купців з'явилися діячі нового соціального типу, котрі займалися підприємницькою діяльністю, зосереджували в своїх руках основні засоби виробництва. Саме з їхнього середовища формувався клас буржуазії. Одночасно з розореного селянства і міських ремісників формується стан найманих робітників. При цьому серед дворян, селян, міщан і купців з'являються діячі нового соціального типу, котрі займалися підприємницькою діяльністю, прибирали до своїх рук основні засоби виробництва. Із поміщиків, які засновували в своїх маєтках промислові підприємства, формувалися підприємці.

Особливість формування багатонаціональної основи Правобережжя, у розумінні А.П. Пономарьова, полягала в тому, що вона творилася на українському етнічному ґрунті, який не стільки вибрав іншоетнічні субстрати, скільки створював умови для самостійного існування національних груп [47, с.133-134]. В свою чергу, це відбулось як у значному матеріально-фінансовому та етнонаціональному розшаруванні усіх мешканців, де переплітались риси корінних мешканців і нових жителів, закорінені нових елементів із різним рівнем достатку, зокрема їх дворово-садибними комплексами, формуванні характерного предметно-побутового середовища, елементів предметного світу тощо. Під впливом розвитку товарно-грошових відносин у регіоні посилювалася тенденція до подолання соціально-станової замкненості та підвищувалася соціальна мобільність усіх станів.

Отже, після 1793 р., по мірі реалізації інкорпораційної політики, вростання Правобережної України в тіло Російської імперії, насадження тривірневої кріпосної залежності селян від держави, поміщика та орендатора і керуючих маєтками та посилення експлуатації з їх боку, поглиблювалася матеріально-фінансова диференціація її мешканців. Роль «нової» держави зводилась до збереження та посилення кріпацтва, нещадної експлуатації, і ще більшого закріпачення українського селянства. Кооптовані в російське дворянство польські поміщики були поставлені у виключ-

но привілейоване становище, залишаючись панівним станом в усіх сферах суспільного життя. Водночас розширення панщинної форми кріпосництва, яке ще більше скорочувало час, необхідний селянам для обробітку своїх наділів, і тим самим підривало потенційні можливості продуктивних сил селянських господарств.

Трансформацію населення Правобережжя за матеріально-фінансовим становищем, зумовлювали: поступова відмова уряду від прямого регламентування землеволодіння привілейованого стану, еволюція феодальної земельної власності, модифікація виробництва за рахунок впровадження залізних плугів, збільшення запитів на хліб і все більше втягування господарства в товарно-грошові відносини та інші фактори [43, с.70]. Найбільших змін зазнали найбідніші верстви населення, вектор розшарування яких спрямовувався переважно у бік зубожіння. Чисельність і частка селянських господарств нижчих розрядів збільшувалась по мірі того, як у поміщиків розширювалися земельні володіння, з'являлася робоча худоба та знаряддя. Масова роздача населення земель, дозволив купцяті їх для заводів і фабрик, а головне поселення кріпосного права, зростання феодальних повинностей, переведення на панщину та обезземелення селян спричинили поглиблення матеріально-фінансового розшарування серед селян. Вони стали головною верствою поповнення міщанського стану, посідаючи найнижчі сходинки в його соціально-становій структурі та посилюючи сільськогосподарський компонент міського господарства.

Список використаних джерел:

1. Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 210. – Оп. 1. – Спр. 8.
2. Там само. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 3123.
3. Там само. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 6903.
4. Там само. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 7372.
5. Там само. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 9492.
6. Там само. – Ф. 533. – Оп. 1. – Спр. 17.
7. Там само. – Ф. 533. – Оп. 1. – Спр. 18.
8. Там само. – Ф. 533. – Оп. 1. – Спр. 19.
9. Там само. – Ф. 533. – Оп. 1. – Спр. 107.
10. Там само. – Ф. 533. – Оп. 1. – Спр. 138.
11. Там само. – Ф. 533. – Оп. 1. – Спр. 285.
12. Держархів Київської області. – Ф. 1. – Оп. 336. – Спр. 251.
13. Державний архів Хмельницької області. – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 17.
14. Там само. – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 23.
15. Там само. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 44. – Т. 2.
16. Там само. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 13222. – Т. 1.
17. Там само. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 13222. – Т. 2.
18. Там само. – Ф. 228-57. – Оп. 1. – Спр. 25.
19. Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі. – Ф. 1281. – Оп. 11. – Спр. 31.
20. Там само. – Ф. 1281. – Оп. 11. – Спр. 32.
21. Там само. – Ф. 1281. – Оп. 11. – Спр. 33.
22. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше утвержденной при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Ч. 7. –

- Т. 3: Акты о заселении юго-западной России XVI-XVIII вв. – К., 1905.
23. Полное собрание законов Российской империи. Собрание Второе. – Т. 2. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1827. – 1561 с.
 24. Там само. Собрание первое. – Т. 23. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 17316.
 25. Там само. – Т. 27. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 20338.
 26. Там само. – Т. 29. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 22418.
 27. Барабой А.З. Розшарування і початок розкладу селянства на Правобережній Україні у першій половині XIX ст. / А.З. Барабой // Укр. іст. журн. – 1960. – № 4. – С. 37-38.
 28. Бовуа Д. Російська влада та шляхта в Україні 1793–1830 / перекл. з фр. Зої Борисик / Даніель Бовуа. – Львів : Кальварія, 2007. – 296 с.
 29. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної укр. нації XIX–XX ст. : навч. посіб. / Ярослав Грицак. – К. : Генеза, 1996. – 360 с.
 30. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. / І.О. Гуржій. – К. : Держполітвидав УРСР, 1954. – 451 с.
 31. Енциклопедія українознавства. Т. 4: Словникова частина. Перевидання в Україні. – Львів : Молоде життя, 1994. – С. 1205-1600.
 32. Історія народного господарства Української РСР : в 3 х т., 4 х книгах / ред. І.І. Лукінов. – К. : Наук. думка, 1983. – Т.1. – 463 с.
 33. Історія українського селянства. – К. : Наук. думка, 2006. – Т. 1. – 631 с.
 34. Казьмирчук Г.Д. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX ст. / Г.Д. Казьмирчук, Т.М. Соловійова. – К. : ТОВ «Міжн. фінан. агенція», 1998. – 174 с.
 35. Клименко П.В. Промисловість і торгівля в Подільській губернії на початку XIX віку / П.В. Клименко // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності. – К. : Укр. академія наук, 1927. – 1198 с.
 36. Ковальченко И.Д. Русское крепостное крестьянство в первой половине XIX века / И.Д. Ковальченко. – М. : Наука, 1967. – 279 с.
 37. Корнілович М. Волинський кріпацький селянський двір і громада у першій половині XIX віку / М. Корнілович. – К. : Всеукр. акад. наук, 1930. – 320 с.
 38. Коялович М. Чтения по истории Западной России / М. Коялович. – СПб. : [б. в.], 1884. – 461 с.
 39. Кравченко І. Ямпільський масток наприкінці XVIII та в першій чверті XIX ст. / І. Кравченко // Студії з історії України науково-дослідної кафедри історії України в Києві. – К. : Держвидав України, 1927. – Т. 2. – С. 56-95.
 40. Крижановська О.О. Соціальні настрої та уявлення селян Правобережної України у 20-50 рр. XIX ст. / О.О. Крижановська // Укр. іст. журн. – 2007. – № 2. – С. 130-142.
 41. Лазанська Т. Народонаселення України / Т.І. Лазанська // «Українське питання» в Російській імперії (кінець XVIII – початок XX ст.): колективна монографія / відп. ред. В.Г. Сарбей. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1999. – С. 61-123.

42. Маркіна В.О. Про грошову і відробіткову ренти на Правобережній Україні в другій половині XVIII ст. / В.О. Маркіна // Укр. іст. журн. – 1959. – № 2. – С. 35-44.
43. Мацумура Т. Изменения в состоянии помещичьих крестьян в первой половине XIX в / Такеси Мацумура // Социальная трансформация и межэтнические отношения на Правобережной Украине: 19 – начало 20 вв. : сб. ст. / под ред. К. Мацузато (Славяно-евразийские исследования. Вып. 8). – М., 2005. – С. 67-78.
44. Молчанов В.Б. Соціально-правове становище сільського населення України у першій половині XIX ст. / В.Б. Молчанов // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип. X. – С. 43-44.
45. Неупокоев В.И. Государственные повинности крестьян Европейской России в конце XVIII – начале XIX века / В.И. Неупокоев. – М. : Наука, 1987. – 288 с.
46. Петренко О.С. Брацлавське намісництво / О.С. Петренко. – Вінниця : Велес, 2001. – 328 с.
47. Пономарьов А.П. Етнічність та етнічна історія України : курс лекцій : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / А.П. Пономарьов. – К. : Либідь, 1996. – 256 с.
48. Реєнт О. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.) / О.П. Реєнт, О. В. Сердюк ; НАН України. Інститут історії України. – К. : Ін-т історії України, 2011. – 365 с.
49. Ридзюнський П.Г. О мелкоотоварном укладе в России XIX века / П.Г. Ридзюнський // История СССР. – 1961. – № 2. – С. 51-65.
50. Сафонов М.М. Проблема реформ в правительственной политике России на рубеже XVIII и XIX вв. / М.М. Сафонов. – Л. : Наука, Ленинградское отделение, 1988. – 224 с.
51. Слабев І.С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII – першої половини XIX ст.) / І.С. Слабев. – К. : Наук. думка, 1964. – 140 с.
52. Стасюк І. А. Історія Теофіполя : нарис / І.А. Стасюк. – Хмельницький : Поділля, 2001. – 191 с.
53. Толстой А.Н. Война и мир : в 4 т. / А.Н. Толстой ; коммент. Л.Д. Опульскої. – М. : Просвещение, 1987. – Т. 2. – 302 с.
54. Мацумура Такеси. Дробление крестьянских хозяйств Правобережной Украины в первой половине XIX в. и характер крестьянского землевладения / Такеси Мацумура // Acta Slavica Japonica. – Т. 21. – С. 67-87. – Режим доступу: <http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/publicnt/acta/21/matsumura.pdf>.

In the article opens material and financial and ethnic stratification among the stratum of Right-Bank Ukraine in the late eighteenth and the early nineteenth century, caused by its transition to the Russian empire and incorporation policy by autocracy.

Key words: *Right-Bank Ukraine, population, stratification, material and financial, ethnic.*

Отримано: 30.09.2011